

Ν Ε Μ Ε Α ΔΙΟΣ ΚΑΙ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΧΩΡΑ ΕΡΑΤΕΙΝΗ

Επιμέλεια
ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΚΟΥΡΑΚΟΥ-ΔΡΑΓΩΝΑ

Αθήνα 2011

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΦΟΙΝΙΚΑ

Ιόλη Βιγγοπούλου

ΣΤΗ ΝΕΜΕΑ ΜΕ ΤΟΥΣ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ
ΠΕΡΙΔΙΑΒΑΣΕΙΣ, ΑΝΑΠΟΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙΣ
ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΩΜΑ ΤΩΝ ΑΜΠΕΛΙΩΝ

Για τους Δυτικοευρωπαίους ταξιδιώτες, το ελληνικό ταξίδι, πραγματικό ή της φαντασίας, στάθηκε, από τις πρωιμότερές τους περιηγήσεις, ένα μακρύ ταξίδι της μνήμης. Μνήμη που στάθμευε κάθε φορά ανάλογα με τις συγκυρίες, τα κίνητρα και τα ενδιαφέροντα. Η πρόσληψη ενός χώρου και των ανθρώπων μιας περιοχής ακολούθησε πιστά το παλιρροϊκό κύμα όλων των πνευματικών, πολιτικών και πολιτιστικών ρευμάτων που στη διάρκεια των τελευταίων αιώνων παρέσυραν τους Ευρωπαίους στο μεγάλο παιχνίδι της Ιστορίας. Οι μαρτυρίες από τις προσωπικές ή φανταστικές επισκέψεις Ευρωπαίων ταξιδιωτών τους προηγούμενους αιώνες, αλλά και οι θεωρητικές τους γνώσεις, τα οράματα ή οι ιδεολογίες της εποχής τους που συγκρούονταν με τις εμπειρίες τους, καθώς και οι απεικονίσεις με τις οποίες αναπαράστησαν το χώρο, συνθέτουν τα στερέτυπα με τα οποία τροφοδοτήθηκε η περιηγητική γραμματεία στην καμπύλη αυτών των αιώνων.¹

Έτσι, τα ταξιδιωτικά κείμενα του 18ου αιώνα συνοψίζουν ολόκληρη αυτή την εποχή, όπου η αρχαιότητα κυριαρχεί κάθε άλλου ερεθίσματος από τον περιβάλλοντα χώρο. Οι Δυτικοευρωπαίοι περιηγητές είχαν αρχίσει, τον προχωρημένο πια 18ο αιώνα, να εισχωρούν όλο και περισσότερο στην ενδοχώρα της Πελοποννήσου, αφενός αναζητώντας να βιώσουν το όραμά τους για την αρχαιότητα, η οποία είχε πια εγκατασταθεί στη συνείδησή τους ως πρότυπο ζωής, μόρφωσης, ήθους, ενώ η αναζήτησή της ήταν εύλογη στα αρχαία ερείπια, και αφετέρου επιθυμώντας να εκτονώσουν τις αρχαιοδιφικές τους ορέξεις, οι οποίες από αρχαιολατρία κατέληγαν σε αρχαιομανία και αρχαιοθηρία. Οι αρχαιολογικές αποστολές που εγκαινιάστηκαν ήδη από τον 18ο αιώνα υπέκρυπταν και την παθιασμένη επιθυμία διαρπαγής αρχαιοτήτων, για τον εμπλουτισμό των συλλογών ιδιωτών και ηγεμόνων στη Δύση, που κατέληγε ως και τη σύληση και καταστροφή αρχαίων μνημείων.

Ήταν άνοιξη, στα 1766, και η πλούσια φύση έκρυβε τις αγριάδες της. «Τα ερείπια, “οι Κολώνες”, όπως μας τα είπαν, θα πρέπει να είναι στον ευθύ δρόμο προς την Κόρινθο και μάλλον θα πρόκειται για το Ναό του Δία στη Νεμέα... Οδεύαμε από το Άργος βόρεια και το πέραςμα του Τρητού είναι στενό, οι πλαγιές κατέβαιναν απότομα και η ρεματιά ήταν γεμάτη ροδοδάφνες και μυρτιές, το νερό έρρεε άφθονο ... σε κάποιους Τούρκους που έστεκαν σαν φρουροί δώσαμε λίγους παράδες ... στρίψαμε αριστερά, παντού άγριοι θάμνοι και ψηλά σπηλιές όπου οι βοσκοί προστάτευαν το χειμώνα τα κοπάδια τους. Σε κάποια από αυτές θα φώλιαζε το λιοντάρι της

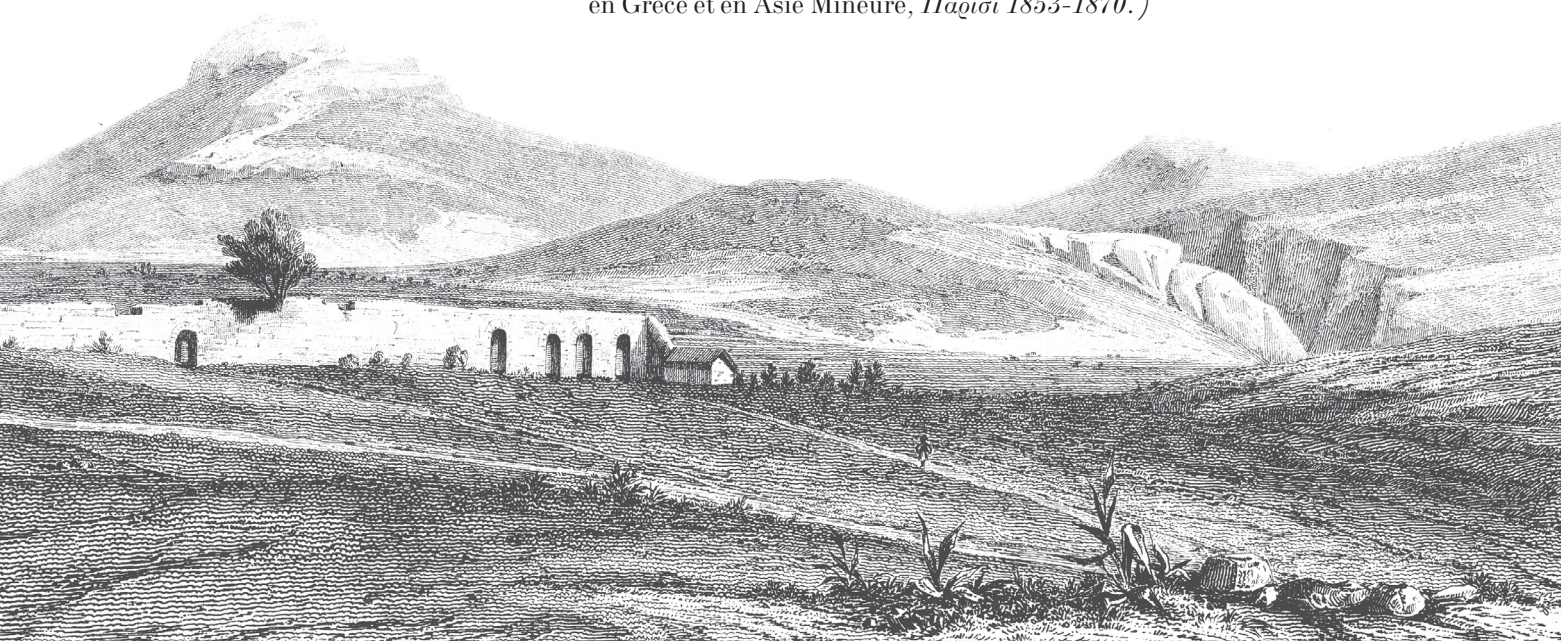
Νεμέας, όπως τις έδειχναν ακόμα στον 2ο μ.Χ. αιώνα ... από ψηλά φαίνονται η Ναυπλία, το Άργος και ο Ακροκόρινθος ... καθώς κατεβαίναμε προς την πεδιάδα φάνηκαν οι “Κολόνες”...». Ο Richard Chandler, μόλις είκοσι οκτώ χρονών, μέλος της αρχαιόφιλης Εταιρείας των Dilettanti και επιφορτισμένος μαζί με τον αρχιτέκτονα Nicholas Revett και το ζωγράφο William Pars με την καταγραφή αρχαιοτήτων, συνέχιζε τις περιηγήσεις του και στην Κορινθία, όπως είχε ήδη κάνει τα δύο τελευταία χρόνια στη Μικρά Ασία, στην Αθήνα και την ευρύτερη περιοχή της Αττικής, και όπως θα συνέχιζε και σε άλλες τοποθεσίες, όπου οι αρχαίες πηγές, και ιδίως το κείμενο του Παυσανία, του υπαγόρευαν. Καρπός των διετών τους εξερευνήσεων υπήρξε η μνημειώδης έκδοση *Ionian Antiquities* –όπου και η πρώτη απεικόνιση των ερειπίων της Νεμέας–, ενώ στις ταξιδιωτικές αφηγήσεις του Chandler, βασισμένες στα ημερολόγιά του, αναδεικνύεται και ο σύγχρονος κόσμος των Ελλήνων, που αποτελούσαν τα ζωντανά μνημεία του πολιτισμού που έλαμψε στις ίδιες περιοχές. Σταχυολογούμε: «... Ο Ναός, δωρικού ρυθμού με έξι κίονες στην πρόσοψη, έχει σήμερα μόνο δύο κίονες όρθιους που στηρίζουν το επιστύλιό τους και μερικά θραύσματα. Το ερείπια στέκουν γυμνά και το χώμα γύρω μόλις είχε οργωθεί. Στήσαμε τη σκηνή μας στο χώρο του Ναού ... μια αγριαπιδιά φντρώνει ανάμεσα στις πέτρες, ενώ θάμνους σχίνου προτίμησε ο μάγειράς μας για να προστατεύσει τη φωτιά. Προμήθειες σε γάλα και αρνί είχαμε από μια στάνη στην κοιλάδα και νερό από την πηγή που στα αρχαία χρόνια ονομαζόταν Αδράστεια. Στο βάθος η εντυπωσιακή κορυφή του Απέσα, και ανάμεσα στον αρχαίο Ναό και τη μικρή εκκλησία που στέκει στα ερείπια περνάει ο δρόμος για το χωριό Άγιος Γεώργιος, απ’ όπου προμηθευτήκαμε κρασί αλλά και εργαλεία για να σκάφουμε... Περάσαμε πάλι μπροστά από την πηγή και πήραμε το δρόμο για τις αρχαίες Κλεωνές...».²

Ο Chandler, το βιβλίο του Παυσανία *Ελλάδος Περιήγησης*, που το συμβουλευόταν συνέχεια μην τυχόν και προσπεράσουν κάποια τοποθεσία άξια προς εξερεύνηση, το έχωσε στο σάκο που κρεμόταν από τη σέλα του αλόγου του. Αναλογίστηκε ότι περίπου εκατόν τριάντα χρόνια πριν, γύρω στο 1633, μια παρέα Γάλλων ευγενών που πραγματοποίησε το δελεαστικό και τόσο ριψοκίνδυνο ταξίδι στην Ανατολική Μεσόγειο συγκέντρωσε και κατέθεσε μετά σ' ένα ταξιδιωτικό χρονικό όλη τη θεωρητική γνώση που είχαν για τους χώρους που αντίκρισαν, παρά τις προσωπικές τους εμπειρίες. Συνηθίζετο άλλωστε εκείνα τα χρόνια το ταξιδιωτικό αφήγημα να μετεωρίζεται στις παρυφές της γεωγραφίας, της ιστορίας αλλά και του αυτοβιογραφικού χρονικού. Έτσι, και το ταξιδιωτικό χρονικό με τον πληθωρικό γραπτό λόγο που υπέγραψαν οι Fernel, Fauvel, Badouin de Launay και Stochove και το οποίο αγωνιά να μεταδώσει γνώσεις, είναι από τα πρώτα έργα που παραπέμπουν στον Παυσανία, κι ενώ περιγράφει τους χώρους ωσάν οι περιηγητές να βρέθηκαν εκεί, εντούτοις τα γραφόμενα είναι μόνον επανάληψη των αρχαίων κειμένων.³ Όπως έγινε και με το απόσπασμα που περιγράφει τα της περιοχής της Νεμέας. Αλλά, θα σκέφτηκε ο Chandler, είναι η πρώτη φορά που το κείμενο του Παυσανία επιδιώχθηκε να ταυτιστεί στους ίδιους τους χώρους, έστω χωρίς προσωπική εμπειρία, και είναι κρίμα που ο δρόμος δεν έφερε τους Spon και Wheeler κατά δω, μιας και αυτοί είναι οι πρώτοι που εγκαινίασαν την επιτόπια παρατήρηση με την κριτική ανάγνωση των αρχαίων κειμένων.⁴ Ο ίδιος δεν αντιλήφθηκε πως ήταν ο πρώτος που ταύτισε εξ αυτοψίας τις αρχαίες μαρτυρίες για τη Νεμέα, ενώ ό,τι έγραψε στάθηκε πολύτιμη πηγή για τους μεταγενέστερους ταξιδιώτες.⁵

Ο πρώτος από τους επόμενους που συμβουλευτήκαν το κείμενο του Chandler, έστω κατά τη διάρκεια της συγγραφής του δικού τους χρονικού, ήταν ο πολυταξιδεμένος ορυκτολόγος Edward

Ερείπια του Φλιούντα. (Από το βιβλίο του Philippe Le Bas, Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure, Παρίσι 1853-1870.)

Daniel Clarke, που έφτασε στη Νεμέα πενήντα περίπου χρόνια μετά τον πρώτο αρχαιόφιλο της περιοχής. Είχε ταξιδέψει πολύ, από τη Σκανδιναβία ως την Αίγυπτο, την Παλαιστίνη και τη Μικρά Ασία. Στην περιοχή έφτασε στις αρχές Νοεμβρίου του 1801, όμως το ταξιδιωτικό του χρονικό δημοσιεύτηκε αρκετά χρόνια αργότερα, οπότε συμπεριέλαβε και παρατηρήσεις μεταγενέστερων περιηγητών. Προσπαθεί να εντοπίσει τη σπηλιά του λέοντα της Νεμέας – οι ντόπιοι δεν γνωρίζουν τίποτα σχετικό –, αναζητεί διεξοδικά όλα όσα μνημονεύονται στο κείμενο του Παυσανία, οι ντόπιοι από το μικρό (με τρεις καλύβες) χωριουδάκι με το όνομα Κολόνες τον φιλοξενούν στο φτωχικό τους: «προσέξαμε την αγριαπιδιά που αναφέρει ο Chandler ... από το μεγαλοπρεπές αρχαίο οικοδόμημα έχουν απομείνει μόνο τρεις κίονες, οι δύο να στηρίζουν ένα επιστύλιο ... οι ντόπιοι μάζ είπαν ότι άλλοτε υπήρχαν ενενήντα όρθιες κολόνες...». Η ερημιά του χώρου, η εγκατάλειψη καθώς και το γυμνό από ανθρώπινες μορφές σχέδιό του των ερειπίων εναρμονίστηκαν με τη δυστυχία των κατοίκων, ενώ το κείμενο του Παυσανία, όπου οι λεπτομέρειες για τις πανελλήνιες αρχαίες εορτές και τα μνημεία που τιμούσαν τους ήρωες της περιοχής, αντηχούσε μόνο σιωπή.⁶

Ποτέ άλλοτε όμως δεν βρέθηκαν συγχρόνως τόσο σημαντικοί και δραστήριοι ταξιδιώτες στον ελλαδικό χώρο όσο το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα, οι οποίοι και αντικατοπτρίζουν τα πολλαπλά πρόσωπα του ταξιδιωτισμού. Μερικοί από αυτούς καθόρισαν τις επισκέψεις, τα ενδιαφέροντα και τα γραπτά πολλών μεταγενεστέρων τους. Ένας από αυτούς είναι ο φιλοπερίεργος, με κριτικό πνεύμα αλλά και καλλιτεχνικό αισθητήριο, Άγγλος αρχαιολόγος Edward Dodwell, και με τη δημοσίευση του ταξιδιωτικού του χρονικού αναγνωρίζουμε έκτοτε την πραγματική ανακάλυψη ενός «τόπου»: η οδοιπορία γίνεται τρόπος αναγνώρισης και ανάγνωσης του τοπίου, και εκεί εντάσσονται τα μνημεία, η ιστορία, οι σύγχρονοι άνθρωποι, οι τεκμηριωμένες πληροφορίες. Η περιδιάβαση ή ο περίπλους επιτρέπουν την αναπόληση, καλλιεργούν την περιέργεια, ανασύρουν τις γνώσεις, ενώ το αποκομιζόμενο συναίσθημα επισφραγίζει την εμπειρία. Ο Dodwell, το Δεκέμβριο του 1805, έφτασε μετά από τέσσερις ώρες και δέκα λεπτά από την Κόρινθο στην περιοχή της Νεμέας, περνώντας πρώτα από τις Κλεωνές. Η αφήγηση περιπλέκει τις περιγραφές των αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων για το χώρο με τις προσωπικές του εμπειρίες:⁷ «κατεβήκαμε στη βαθιά πεδιάδα της Νεμέας ... δεν υπήρχε μέρος εκεί κοντά να βρούμε καταφύγιο ... προχωρήσαμε ως το χωριό Κουτσοκμάδι [Κουτσομάδι], στο οποίο φτάσαμε αφού διασχίσαμε μερικά αμπέλια και ελαιώνες... Το άλλο πρωί γυρίσαμε πίσω στο Ναό της Νεμέας...». Η περιγραφή του Ναού και των ερειπίων αποδεικνύει το έμπειρο μάτι του αρχαιοδίφη, το τοπίο όμως επιβάλλεται: «άγονοι οι λόφοι, με σκοτεινό και μελαγχολικό χρώμα ... η Νεμέα χαρακτηρίζεται από κατάθλιψη πιο πολύ απ' όλα τα μέρη που έχω δει. Η λαμπρότητα του θρησκευτικού μεγαλείου και οι γεμάτες ζωντάνια γυμναστικές και ιππικές ασκήσεις έδωσαν τη θέση τους στο καταθλιπτικό κενό μιας νεκρικής μοναξιάς ... δεν είδαμε κανένα ζωντανό πλάσμα, μόνον ένα ζευγά και τα βόδια του ... ούτε ένα δέντρο ... μόνο λίγοι θάμνοι γύρω από το Ναό...». Και φεύγοντας πια προς το Άργος: «περάσαμε από ένα χωριό, τον Άγιο Γεώργιο, με αρκετό πληθυσμό, μόνον Έλληνες, και κατεβήκαμε στην εύφορη κοιλάδα του Φλιούντα με τα απλωμένα αμπέλια, τις καλλιέργειες σταφίδας και τα πολλά δημητριακά ... και το όνομα της περιοχής από το γιο του Βάκχου ... έτσι ερμηνεύεται και η υπερχειλίζουσα ευφορία από τα αμπέλια της ... που ήταν πάντα όπως και τώρα ... με τα καλύτερα κρασιά όλης της χερσο-

νήσου ... η κορινθιακή σταφίδα παράγεται σ' αυτή την εύφορη πεδιάδα ... αλλά ονομάστηκε έτσι επειδή εξαγόταν από το λιμάνι της Κορίνθου...».

Ο συνοδοιπόρος σε κάποια από τα ταξίδια του Dodwell, ακούραστος και ευφυής William Gell, αρχαιοδίφης και εξαιρετικός τοπογράφος, μέλος και αυτός των Dilettanti, περιορίστηκε στην περιγραφή και τη βιαστική σχεδίαση του Ναού του Δία, ενώ σε ένα άλλο έργο του για την Πελοπόννησο σημειώνει τον Άγιο Γεώργιο ως μεγάλο χωριό που παράγει «εξαιρετικό κόκκινο κρασί».⁸

Στη Νεμέα είχαν ήδη όλα χαθεί αιώνες νωρίτερα και ο Ναός είχε ήδη χάσει τη σκεπή του από τα χρόνια του Παυσανία. Δεκαπέντε μήνες μετά τους δύο Άγγλους που προαναφέραμε, ένας άλλος Άγγλος, ο William Martin Leake, αντισυνταγματάρχης και τοπογράφος, σε αποστολή από τη βρετανική κυβέρνηση, επιδόθηκε επί σειρά ετών σε συστηματικές ανιχνεύσεις κυρίως σε αρχαίες τοποθεσίες. Με συγκροτημένο και λεπτομερειακό ύφος, όπως σε όλο του το έργο, καταγράφει και τα άξια θέασης στην περιοχή της Νεμέας.⁹ Συνεπώς στο ρόλο του, οι περιγραφές του για τις αρχαιότητες είναι εμπεριστατωμένες και τεκμηριωμένες, ελάχιστα αναφέρεται στις προσωπικές του εμπειρίες, και από τον στυγνό αυτό παρατηρητή του χώρου ανασύρουμε μια τρυφερή μνήμη και μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση: «η απιδιά που αναφέρεται από τον Chandler μεγαλώνει ακόμα μέσα στα ερείπια του Ναού ... φύγαμε από το Ναό στις 2:15 και έχοντας διασχίσει την πεδιάδα με τα αμπέλια του Kutsomàdhi [Κουτσομάδι] ... φτάσαμε στο κεφαλοχώρι Ai Ghiorghi [Αϊ-Γιώργη] με τους δύο μαχαλάδες και τα 200 σπίτια ... ο κάμπος γύρω του παράγει δημητριακά και κρασί ... εδώ το κλίμα είναι πιο υγιεινό και δροσερό από τις γύρω περιοχές τόσο προς τον Κορινθιακό Κόλπο όσο και προς την Αργολική πεδιάδα...».

Ο εξίσου σημαντικότητας ταξιδιώτης François Charles Hugues Laurent Pouqueville, συγγραφέας με στοχαστικό και επιμελή τρόπο, γνώρισε, όχι εφήμερα, τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, τον ελλαδικό χώρο και τον ανέδειξε με το πυκνό του έργο. Μετά τη δεύτερη μακρόχρονη παραμονή του στην ηπειρωτική χώρα κατέθεσε ένα πολυτιμότατο έργο, οδηγό για τους μετέπειτα ταξιδιώτες αλλά και τους μελετητές του σήμερα. Στο χρονικό του – πεντάτομο (1820-1821) και εξάτομο (1826-1827) – αφιερώνει στο δέκατο τέταρτο βιβλίο του δύο κεφάλαια στην περιοχή της Φλιασίας. Με ζωντανό ύφος αφηγείται τις αρχαιοδιφικές εξερευνήσεις του, στιγμιότυπα με τους κατοίκους, τη γεωμορφολογία του τόπου αλλά και μια καθαρή εικόνα του οικονομικού του μεγέθους. Διαβάζουμε μεταξύ άλλων: «... στο Κουτσομάδι, κατοικημένο από είκοσι οικογένειες Αλβανών χριστιανών, η περιουσία των οποίων συνίσταται σε αμπελώνες και κοπάδια ... στον Άγιο Γεώργιο, με τους δύο μαχαλάδες, ο αμιγώς ελληνικός πληθυσμός από εκατόν πενήντα οικογένειες ... τόσο η διάλεκτος των σύγχρονων χωρικών όσο και τα υπέροχα κρασιά από τις λοφοπλαγιές μαρτυρούν ... την ιδιαίτερη μέριμνα του γιου της Σεμέλης για τους αμπελώνες τους ... στο χάνι του Μπότσικα μας περίμεναν οι άντρες της συνοδείας μας και είχαν απολαύσει με το παραπάνω το χυμό της αμπέλου, θέλοντας με αυτό τον τρόπο να αποχαιρετήσουν τα κρασιά της Φλιασίας...».¹⁰

Όλοι οι μετά τους προαναφερθέντες ταξιδιώτες επηρεάστηκαν βαθύτατα από το περιεχόμενο και τις πληροφορίες που εκείνοι παρέθεσαν και μιμήθηκαν τις περιοδείες τους και το γραπτό τους ύφος μέχρι τα τέλη σχεδόν του 19ου αιώνα. Έτσι και ο αιδεσιμότατος Thomas Smart Hughes, το 1812, συνοδεύοντας ως παιδαγωγός τον R. T. Parker, έφτασε στην Πελοπόννησο κι επι-

σκέφτηκε αρχαιολογικές τοποθεσίες και αστικά κέντρα. Ο μετέπειτα ένθερμος φιλέλληνας και υποστηρικτής του Αγώνα έφυγε από τις Μυκήνες και γράφει – στο χρονικό του δανείστηκε ως εικονογράφηση το δημοσιευμένο σχέδιο του W. Gell με το Ναό του Δία – ότι, όπως μνημονεύει ο Παυσανίας, μετά από δύο ώρες διακρίνουμε τη σπηλιά του λέοντα της Νεμέας που ο μυθικός ήρωας συμπεριέλαβε στους άθλους του και τον αμαξιτό δρόμο απ' όπου έφταναν οι πιστοί για τους αγώνες, ενώ «η άλλοτε γεμάτη εκδηλώσεις και πάθη πεδιάδα τώρα μοναχική όπως η έρημος και σιωπηλή όπως ο τάφος ... την ώρα που οι υψηλοί κίονες εκφράζουν μια χαριτωμένη μελαγχολική μοναξιά και υπενθυμίζουν πως η μεγαλοπρέπεια δεν είναι παρά ματαιότητας».¹¹ Αυτή τη δεκαετία, γύρω στα 1810-1813, ποτισμένος με αρχαιόφιλο πνεύμα και τη ρομαντική ιδέα ενότητας φύσης, ζωής και τέχνης, βρέθηκε στην Πελοπόννησο και ο σπουδαίος Εσθονός ζωγράφος Otto Magnus von Stackelberg. Σε αυτόν οφείλουμε, στα 1813, το πρώτο συνολικό τοπίο της Νεμέας και μια πιο τρυφερή απεικόνιση του Ναού, καθόσον η τέχνη της λιθογραφίας επέτρεπε πια πιο μαλακές απεικονίσεις σε σύγκριση με τις προγενέστερες χαλκογραφίες.¹² Εκείνη πάντα την προεπαναστατική δεκαετία, ο Σκοτσέζος τοπιογράφος H. William Williams – γνωστός ως «ο Έλληνας Williams» για το προσωπικό του ύφος στα ελληνικά τοπία – συμπεριλαμβάνει στα έργα του και τη στερεότυπη πλέον άποψη του Ναού του Νεμείου Διός.¹³ Μέσα σ' ένα τοπίο χωρίς καθαρά περιγράμματα, συνενώνει τη δύναμη του δωρικού μνημείου, με την απέριττη μεγαλοπρέπεια, με το διάχυτο, καθαρό ελληνικό φως, γεμίζοντας το θεατή νοσταλγικές σκέψεις και αναπολήσεις που ενισχύονται από τα συνοδευτικά κείμενα, τα περισσότερα λογοκλοπές από τα έργα του Dodwell και άλλων περιηγητών της εποχής του.

Ο Ναός του Νεμείου Διός από νοτιοανατολικά, 1829. (Από το βιβλίο του Abel Blouet, *Expédition scientifique de Morée* III, πίν. 71, Παρίσι 1838.)

Δίδασκε στην Οξφόρδη ο Γάλλος κλασικός φιλόλογος Pierre Edmond Laurent, όταν τον Ιούλιο του 1818, μαζί με συναδέλφους, αποφασίζει το ταξίδι στην Ανατολή. Το προσκύνημα στους αρχαίους τόπους ήταν σχεδόν επιβεβλημένο και ο δρόμος του από τις Μυκήνες τον έφερε, όπως και πολλούς άλλους ομόδρομους ταξιδιώτες, στο χάνι της Κουρτέσας¹⁴ και από κει στην Κόρινθο, απ' όπου με άλογα ξανακατέβηκαν προς το Άργος αφού στάθηκαν να εξετάσουν τις αρχαιότητες στις «Τρεις Κολόνες», όπως έλεγαν την τοποθεσία, δηλαδή τη Νεμέα.¹⁵ «*Βαδίζαμε πάνω στ' αγνάδια του αρχαίου δρόμου ... οι περισσότεροι αγρότες της περιοχής είναι Αρβανίτες...*», και περιγράφει τα σπίτια τους χωρίς καμινάδες, δίνει σε έγχρωμο χαρακτηρισμό τις ενδυμασίες αντρών και γυναικών, ενώ ο ίδιος δεν ενθουσιάζεται από τη συμπεριφορά τους προς τους ξένους. «... *Στη μέση της πεδιάδας, περιτριγυρισμένης από βουνά, στέκονται τρεις δωρικοί κίονες και γύρω σπαράγματα από το αρχιτεκτόνημα ... μία ώρα περίπου μακριά βρίσκεται το χωριό Άγιος Γεώργιος, εδώ παράγεται το καλύτερο κρασί του Μοριά και μεγάλες ποσότητες απ' αυτό φορτώθηκαν στα υποζύγια μας όσο παρατηρούσαμε τα ερείπια και οι υπηρέτες γέμισαν πρόθυμα μ' αυτό τα ξύλινα φλασκιά που κουβαλούν στους ώμους τους...*», και μη έχοντας συστατική επιστολή προς κάποιον κάτοικο της περιοχής, διανυκτέρευσαν σ' ένα πολύ δυσάρεστο χάνι. Αντίθετα, ο πρώτος μισιονάριος που ήρθε στην επαναστατημένη Ελλάδα για συστηματική κατήχηση των κατοίκων, ο Samuel Sheridan Wilson, περιέγραψε τη χώρα όπως την «κατάλαβε». Όταν βρέθηκε στη Νεμέα, φιλοξενήθηκε στον Άγιο Γεώργιο σε μια φτωχική αγροτική οικογένεια, όπου το παιδί κατατρόμαξε από την παρουσία του. Ξάπλωσαν, ως συνήθως, στο πάτωμα, ενώ όλη τη νύχτα, που έβρεχε, το νερό περνούσε από τη στέγη. Φεύγοντας άφησε, όπως σημειώνει στο χρονικό του, κατηχητικά φυλλάδια για τους ντόπιους και για τον ιερέα του χωριού.¹⁶

Η ανατροπή του πλαισίου εξουσίας που συντελείται με τα γεγονότα της Επανάστασης (1821-1827) και το νεοσύστατο ελληνικό κράτος φέρνουν ένα νέο κύμα ταξιδιωτών στον ελλαδικό χώρο. Είμαστε αντιμέτωποι με κείμενα όπου συναγωνίζονται η λογοτεχνική παρουσίαση με την πολυεδρικότητα από τα πολιτικά και πνευματικά ρεύματα της εποχής· όπου συναγωνίζονται οι γνώσεις των ταξιδιωτών με τις εμπειρίες τους, εμπλουτισμένες με γραφικά στιγμιότυπα του καθημερινού βίου των εγχώριων πληθυσμών, ενώ οι αντιδράσεις τους στα ποικίλα ερεθίσματα που δέχονται δεν υποκρύπτονται στα γραπτά τους. Οι αρχαιολογικοί χώροι, της Πελοποννήσου κυρίως, συναγωνίζονται στην προσέλκυση επισκεπτών, τα ψυχογραφήματα συμπεριφορών αναμειγνύουν πολιτική και εθνογραφία, ενώ το φυσικό περιβάλλον υπερισχύει και μεγαλουργεί στους εντυπωσιασμούς τους.¹⁷

«... *Ήταν δύο η ώρα το απόγευμα όταν φτάσαμε στα ερείπια του Ναού της Νεμέας. Τρεις κίονες είναι ακόμα όρθιοι ... οι υπόλοιποι θα λέγαμε έγειραν γλυκά και ξάπλωσαν στη γη ... θα αποκαταστήσουν κάποτε το Ναό μέσα από τα λείψανά του ... το δάσος της Νεμέας έχει εξαφανιστεί μαζί με τον Ηρακλή και το λιοντάρι του ... μια πεδιάδα μόνο με γύρω γύρω βουνά ... ελάχιστα χωριά και λίγα κοπάδια να βόσκουν ... κάναμε μια στάση στον Άγιο Γιώργη, μικρός οικισμός στο χώρο της αρχαίας Νεμέας, ίδια όψη, σκοτεινή και επίπεδη, χωρίς νερό, χωρίς βλάστηση, χωρίς εντυπωσιασμούς ... ο αγωγιάνης επέμενε να μείνουμε εδώ ... θα βρίσκαμε ό,τι χρειαζόμασταν: άχυρο, ψωμί, κρασί...*», και συνεχίζει, ο Henri Cornille, στα χρόνια του Καποδίστρια, με μια ζωηρή περιγραφή και συζητήσεις με τους ντόπιους για το πώς και πού τελικά κατέληξαν να διανυκτερεύσουν.¹⁸

Πολλοί διάλογοι, ζωντανοί στα ταξιδιωτικά αυτά κείμενα, στα μέσα του 19ου αιώνα, φωτογραφίζουν με αμεσότητα στιγμιότυπα της εμπειρίας τους και τις περισσότερες φορές υπάρχει σύγχυση αν είναι δικά τους σχόλια ή απόψεις των ντόπιων. Είναι κείμενα απλά, ευχάριστα, με πολλές εκπλήξεις στο περιεχόμενό τους. Όπως αυτό του Άγγλου εφημέριου Richard Burgess, που βαδίζει στις 6 Ιουνίου του 1834, με ομάδα νέων από τη Ρώμη, από την Κόρινθο προς τη Ναυπλία, και για τη Νεμέα μας παραδίδει μια απλοϊκή αλλά όχι λανθασμένη κάτοψη του Ναού, θαυμασμό για τις ηρωικές μάχες του Αγώνα των Ελλήνων που διαδραματίστηκαν στην περιοχή, ενώ δεν παραλείπει να στοχαστεί και πάνω στην ταύτιση επιγραφών, ερείπια και μυθολογικών τοποθεσιών.¹⁹ Όπως και του Άγγλου Christopher Wordsworth, με την εξαιρετική κλασική παιδεία, που ταξίδεψε το 1832-1833 και στο αξιομνημόνευτο έργο του ενσωματώνει, με ασάφεια, μυθολογία, σύγχρονες γεωγραφικές παραμέτρους και φιλολογικές ιστορήσεις και παρατηρήσεις από επιτόπιες περιηγήσεις. Για τη Νεμέα δεν διακρίνουμε καμιά πρωτοτυπία, μόνο μία, χαρακτηριστική της εποχής, ξυλογραφία με το Ναό του Δία και πλούσια βλάστηση στον περιβάλλοντα χώρο.²⁰ Εκείνα τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα, αρμόδιος «διά την διατήρησιν αλλά και την ανεύρεσιν και συλλογήν των αρχαιολογικών θησαυρών του Βασιλείου», ειδικά στην Πελοπόννησο, διορίστηκε ο Γερμανός αρχαιολόγος Ludwig Ross, ο οποίος διερεύνησε συστηματικά και την περιοχή της Νεμέας. Συστηματικός στις μελέτες του, λεπτομερής στις περιγραφές, με τις αντίστοιχες τεκμηριώσεις από τα αρχαία κείμενα, ανοίγει τον αρχαιολογικό διάλογο για την περιοχή και σε τριάντα σελίδες αναφέρεται εξονυχιστικά, με ολοκληρωμένη την τοπογραφία του χώρου, σε ό,τι εντόπισαν οι αναζητήσεις του: επιγραφές, ερείπια, ταύτιση τοπωνυμίων, ανάγλυφα, ξωκλήσια, οχυρά κτλ., ενώ παραδίδει και ένα μικρό σχεδιάγραμμα της περιοχής. Ανάμεσα στην πολύτιμη πληροφόρηση, σταχυολογούμε: «... το απόγευμα στις 6 Σεπτεμβρίου [1839] έφυγα από τον Άγιο Γεώργιο, διέσχισα το οροπέδιο και σε μισή ώρα έφτασα στον Φλιούντα. Στο δρόμο ανάμεσα στα αμπέλια, σε πολλά σημεία, πολλές αρχαίες πέτρες, και εκεί σε μια πλαγιά του Τρικάρανου, ένα ξωκλήσι...».²¹ Ο Ross αντίκρισε τα πλουτοφόρα αμπέλια, σαν μικρές προσευχές στο θεό του οίνου, στην ιδανικότερή τους εποχή.

Ακόμα και οι εικονογραφήσεις αρχίζουν την εποχή αυτή να ζωντανεύουν. Η απεικόνιση των ερειπίων του Ναού δεν θα μπορούσε να απουσιάζει από το σημαντικό έργο της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά. Το τμήμα Αρχιτεκτονικής και Γλυπτικής δημοσίευσε τα πορίσματα των ερευνών τους (Μάρτιος-Δεκέμβριος 1829) για τον εντοπισμό, τη μελέτη και τη σχεδίαση αρχαίων τοποθεσιών σε εντυπωσιακά εικονογραφημένους τόμους μεγάλου σχήματος. Εκεί, και η όψη του Ναού σε μια αρμονική εικόνα με το δεντράκι και μια μορφή Έλληνα καβαλάρη.²² Απόλυτα επηρεασμένος από τις λιθογραφίες που κόσμησαν τον *Άτλαντα* της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής ο Théodore Du Moncel, στο έργο του που αφηγείται το ταξίδι του από την Αθήνα προς το Ναύπλιο στα 1843 απεικονίζει, ανάμεσα στα γνωστά ερείπια με τους σκόρπιους σπονδύλους και τους όρθιους κίονες της Νεμέας, ανθρώπινες μορφές. Πρόκειται πιθανότατα για τον ίδιο το ζωγράφο-ταξιδιώτη και τη συντροφιά του, καθώς και τους Έλληνες συνοδούς τους.²³ «... μετά από πορεία τριών ωρών φτάσαμε στο χάνι της Κουρτέσας. Επειδή η ώρα ήταν προχωρημένη, ο οδηγός μου με υποχρέωσε να κοιμηθώ εκεί... Αλλά γνωρίζοντας τους χίλιους λόγους που χρησιμοποιούν οι Έλληνες είτε για να σε εξαπατήσουν είτε για να κρύψουν την τεμπελιά τους, θέλησα να συνεχίσω για να επισκεφτώ τους κίονες της Νεμέας ... αν τα

ερείπια αυτά βρίσκονταν στη μέση μιας πόλης, δεν θα παρούσαν τίποτε το αξιόλογο, αλλά στη μέση ενός άγριου τοπίου και σχηματίζοντας, λόγω της λευκότητάς τους, έντονη αντίθεση με το σκοτεινό χρώμα των βουνών, προκαλούν εκπληκτική εντύπωση και προσλαμβάνουν έναν επιβλητικό και μεγαλοπρεπή χαρακτήρα ... όταν τελείωσα τη μελέτη των ερειπίων αυτών, είχε πέσει η νύχτα». Συνεχίζει, αφού έχει αναζητήσει στον περιβάλλοντα χώρο όλα όσα ο Παυσανίας μνημονεύει, με τις περιπέτειές του στο δρόμο προς το χάνι στο Κουτσομάδι, όπου προτίμησε να κοιμηθεί στην ύπαιθρο για να γλιτώσει κυρίως από τους ψύλλους και τα ξεφαντώματα των Ελλήνων με «τα παράφωνα και άρρυθμα άσματα».

Είναι η εποχή που οι αρχαιολογικές αναζητήσεις συμπορεύονται με το ενδιαφέρον για το κοινωνικό και το ανθρώπινο τοπίο, την πολιτική κατάσταση και τις διακυμάνσεις της. Στα κείμενα των περιηγητών διαγράφεται μια αστείρευτη φλυαρία, που αγωνίζεται να διαφοροποιηθεί κάθε φορά σε προσωπικό λογοτεχνικό ύφος, ενώ προσπαθούν να φέρουν στην επιφάνεια εικόνες του περίγυρου αλλά και του συναισθηματικού τους κόσμου.²⁴

«... έφαξα να συμβουλευτώ το δρομολόγιο του Gell που πάντα κουβαλώ μαζί μου, όταν κάποιος ταξιδιώτης με τους οποίους διασταυρωθήκαμε, καθώς είχα προσπεράσει το σωστό δρόμο, μου υπέδειξαν ποια κατεύθυνση ν' ακολουθήσω ... ποτέ μου δεν συνάντησα πιο άγριο και μοναχικό τοπίο...», διαβάζουμε στο χρονικό του κλασικού φιλόλογου William Mure, που ταξιδεύει κι αυτός από την Κόρινθο προς το Άργος στα τέλη Μαρτίου του 1839.²⁵ Με αφορμή την παρ' ολίγο επίθεση από ληστές, που ο συνοδός του ο Νικόλας κατάφερε να διευθετήσει με τον καλύτερο τρόπο, ο William Mure παραθέτει πολλές κατατοπιστικές πληροφορίες για τους ληστές στα ελληνικά εδάφη, και, όπως τονίζει, «... οι Γάλλοι ταξιδιώτες κινδυνεύουν λιγότερο γιατί έχουν πάντα μαζί τους συστατικές επιστολές για να φιλοξενοούνται και δεν κουβαλούν πολύτιμα πράγματα για τους κλέφτες...». Ο Πίνδαρος, ο Παυσανίας αλλά και ο Leake συντροφεύουν τις παρατηρήσεις του τόσο για το δωρικό Ναό όσο, κυρίως, και για την εντύπωση που του προξενεί το τοπίο.²⁶ Όπως και η κόμισσα Valérie de Gasparin, η οποία λίγα χρόνια αργότερα, τον Οκτώβριο του 1847, διασχίζοντας την κοιλάδα με προορισμό το Ναύπλιο, αν και σφάλλει για τον αρχιτεκτονικό ρυθμό του Ναού, παρομοιάζει τους πεσμένους σπονδύλους με πέρλες περιδέραιου χωρίς το συνδετικό τους σκοινάκι, όμως τα φθινοπωρινά αρώματα των φυτών και η ησυχία του χώρου την κατακλύζουν.²⁷ Κυρίως Άγγλοι οι ταξιδιώτες που διασχίζουν το χώρο, συνήθως το ίδιο δρομολόγιο, αλλά ο Richard Barrington οδεύει το 1846 από την κεντρική Πελοπόννησο προς την Κόρινθο και σχεδιάζει ο ίδιος τα ερείπια του Ναού του Δία, τα οποία συγκρίνει με τους ναούς στη Σικελία.²⁸ Ήταν χειμώνας του 1848-1849, όταν ο λόρδος Albert Denison αναζητούσε στο εύκρατο κλίμα της Πελοποννήσου καλύτερη υγεία του και οι εκδρομές του στην Κορινθιακή χώρα του φέρνουν τις στερεότυπες μνήμες και περιγραφές και για το χώρο της Νεμέας: οι μοναχικοί κίονες, η αγριαπιδιά να θυμίζει την αλλοτινή πλούσια βλάστηση, η σπηλιά του λέοντα του Ηρακλή...²⁹

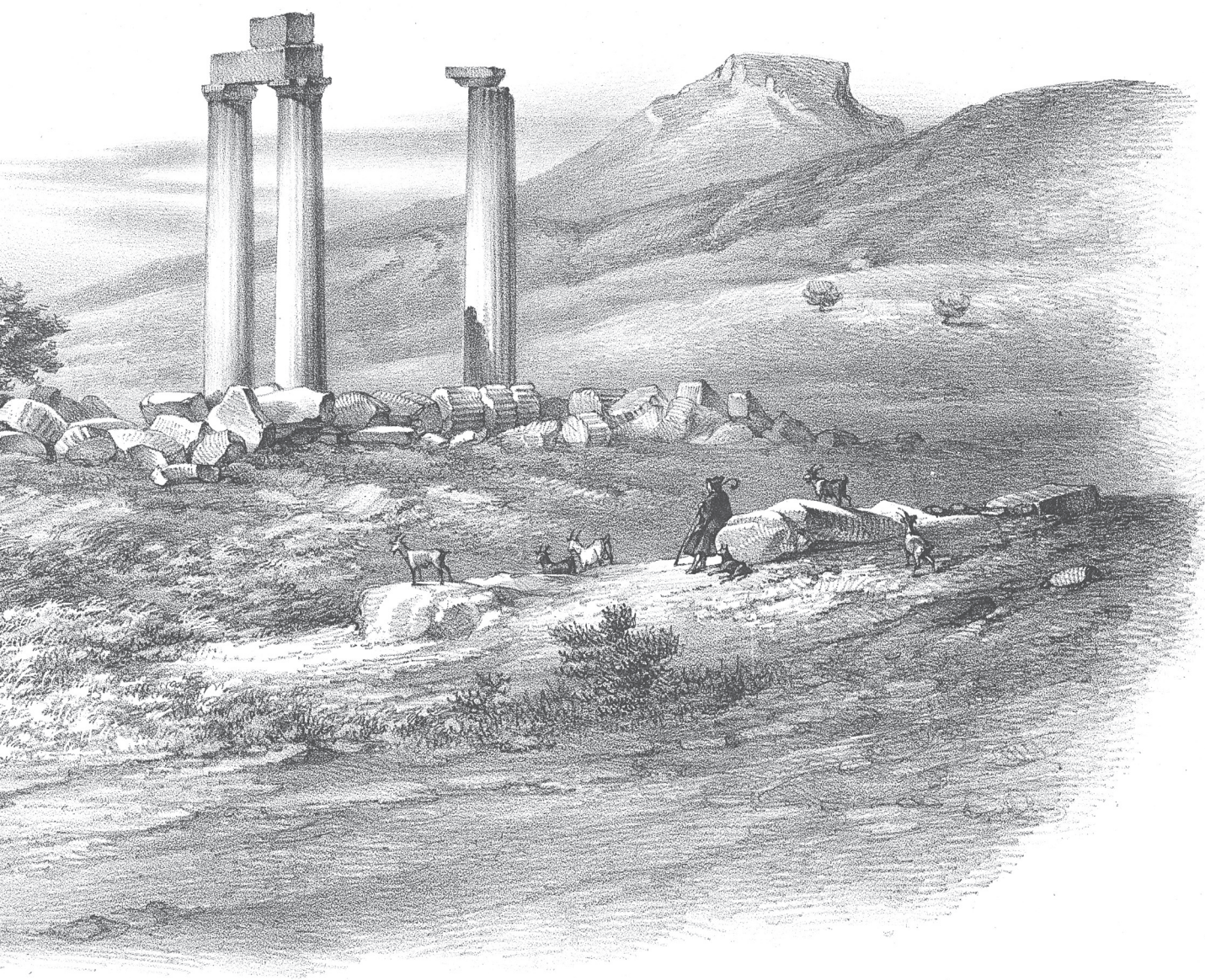
Έβρεχε ασυνήθιστα για την εποχή εκείνο τον Απρίλιο του 1852, όταν ο Αμερικανός Henry Martyr Baird διέσχισε τα στενά στα Δερβενάκια από τις Μυκήνες προς την κοιλάδα της Νεμέας: «... ο οδηγός μου ο Σιδερός σκεπάστηκε με την κάπα του από δέρμα καμήλας και προφυλάχτηκε καλύτερα από μένα ... αναζητήσαμε καταφύγιο σε μια καλύβα εκεί στο πέρασμα αλλά την είχαν καταλάβει οι βοσκοί που διασκέδαζαν τραγουδώντας με τον ιδιόμορφο μουσικό

τους ήχο στιχάκια αγάπης ... ήμουν αποφασισμένος να επισκεφτώ τα ερείπια ... η καταιγίδα επέμενε ... μπήκαμε στην κοιλάδα του Αγίου Γεωργίου ... κάπου στα δεξιά διέκρινα σπηλιές ... σε κάποια από αυτές θα φαντάστηκαν οι ποιητές το λέοντα ... κατηφορίσαμε προς το Ναό ... έβρεχε καταρρακτωδώς ... τρεις κίονες από τον πρόναο έστεκαν ακόμα όρθιοι ... γκρίζος πωρόλιθος και η σχετική απόσταση του χώρου από τις πόλεις επέτρεψαν να μη συληθεί ο Ναός ... υπάρχουν αρκετά θραύσματα γύρω που επιτρέπουν την ανοικοδόμησή του ... σε αντίθεση με τη πολύβουη εποχή όπου ο χώρος θ' αντιλαλούσε από τις φωνές των χαρούμενων Ελλήνων που συνωστίζονταν για τις γιορτές και τους αγώνες ... σήμερα δεν υπάρχει ίχνος κατοίκησης ... σιτάρι στα χωράφια και λίγοι βοσκοί στους γύρω λόφους ... κάθισα στις βρεγμένες πέτρες με μια ομπρέλα και κατάφερα να μεταφέρω στο χαρτί ένα σχέδιο των ερειπίων». ³⁰ Στο ταξιδιωτικό χρονικό του Baird, ο οποίος αφιερώνει και τρία κεφάλαια στην ελληνική γλώσσα και μετέπειτα δίδασκε ελληνικά στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης, το σχέδιο με τα ερείπια του Ναού κοσμεί τις σελίδες με την αντίστοιχη περιγραφή.

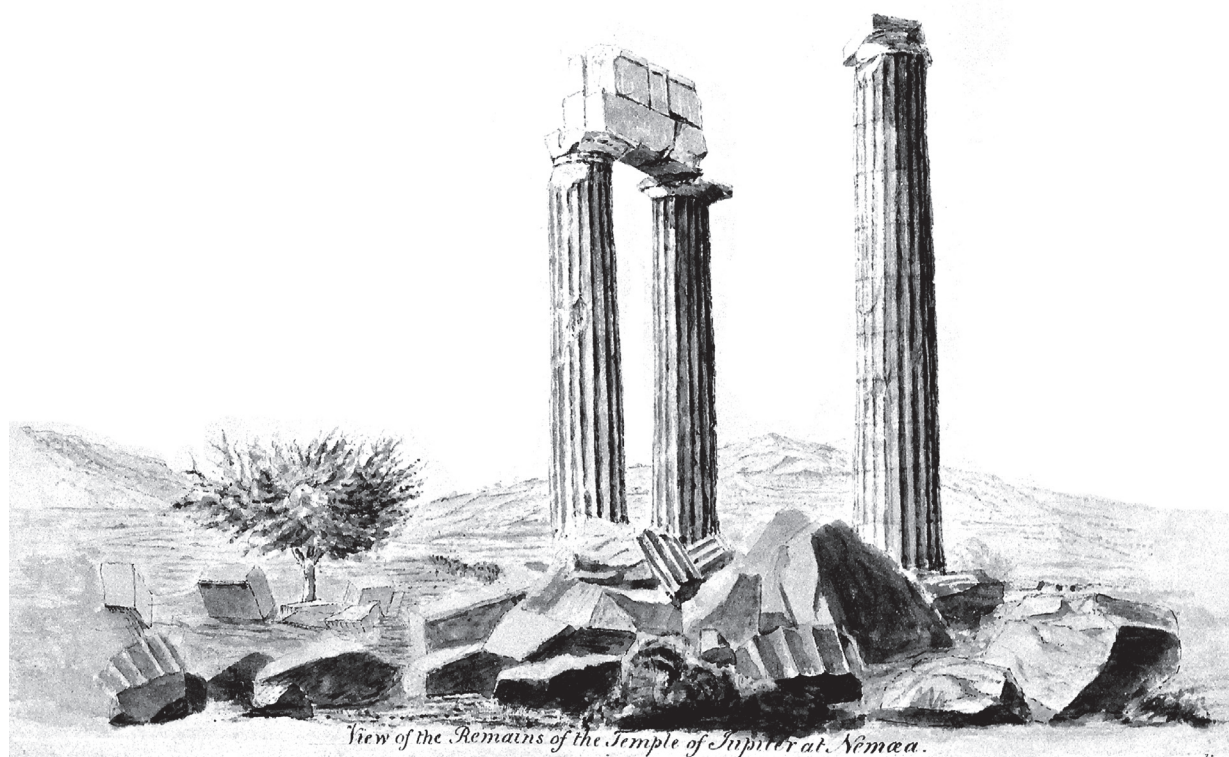
Ο Ναός του Νεμείου Διός τη δεκαετία του 1810. (Από το βιβλίο του βαρόνου Otto Magnus von Stackelberg, La Grèce, vues pittoresques et topographiques, Παρίσι 1834.)

Ενώ αντίθετα από το εντυπωσιακό έργο του Henry Cook, με σπάνιες σε θέματα λιθογραφίες, έχουμε δυστυχώς μόνο το περιγραφικό του κείμενο για τα ερείπια της Νεμέας, ερείπια που τον εντυπωσιάζουν και γεννούν ένα μονόλογο για τη μοίρα και την κατάσταση των ερειπίων γενικότερα. Η άποψη όμως του Ναού που ο ίδιος αναφέρει ότι σχεδίασε δεν συμπεριλήφθηκε τελικά στο μεγάλου σχήματος έργο του που αφιέρωσε στον Έπατο Αρμοστή των Ιονίων Νήσων, Sir Henry George Ward, με τον οποίο πραγματοποίησε το 1852 έναν ευχάριστο γύρο στα νησιά και τη νότια Ελλάδα.³¹ Το τοπίο γύρω από το Ναό άλλαξε ίσως γύρω στις αρχές της δεκαετίας του 1850, και πάντως πριν από το 1856. Η τρυφερή αγριαπιδιά που φούντωνε δίπλα στους κίονες του

Ναού του Δία, σύμφωνα με τις απεικονίσεις που έχουμε από τους ζωγράφους περιηγητές, δεν υφίσταται πλέον στο χώρο. Έτσι στα σχέδια και τις ακουαρέλες του υπερπαραγωγικού σπουδαίου τοπιογράφου Edward Lear δεν διακρίνεται πια η πρασινάδα του δέντρου το 1846, ενώ με το χαρακτηριστικό στο έργο του Henry Baird, στα 1856, επιβεβαιώνεται η άποψη αυτή του χώρου με την ερημία μόνο των κιόνων και των πεσμένων σπονδύλων.³²

Ο μετέπειτα πρόξενος της Ελλάδας στη Λυών, Eugène Yemeniz, με πολλά άρθρα για την Ελλάδα του πρώτου Βασιλείου, ξεδιπλώνει με γλαφυρό αλλά και αντιπροσωπευτικό της εποχής του λόγο τα συναισθήματα που αποκόμιζαν οι επισκέπτες στην κλειστή αγκαλιά της Νεμέας: «... μια πλατιά κι εντυπωσιακή μοναξιά, όπου εισέρχεται κανείς από κρυφά μονοπάτια. Με-
ρικές χιονισμένες κορυφές διακρίνονται στο βάθος, πέρα από τα πρώτα βουνά, οι πλαγιές των οποίων είναι καλυμμένες με χαμηλά και απλά ρείκια. Καθώς περνάει ο άνεμος, βγαίνει ήχος και κίνηση σαν από κύματα. Υπήρχαν εδώ άλλοτε απέραντα δάση, μοναχικά, στοιχειωμένα μόνον από θεότητες και άγρια ζώα, κυπαρίσσια γέμιζαν τις κοιλάδες, μπερδευαν τις θορυώδεις φωνές τους με τις φωνές στα άλλα μεγάλα τριγύρω δάση. Κάποιες από τις πρώτες ιέρειες του Βάκχου, κνηγνημένες από το Άργος, εμπιστεύτηκαν στη διακριτική ηχώ του τόπου τα μυστήρια της λατρείας τους, απολαμβάνοντας το παραλήρημά τους στο αδιαπέραστο άσυλο του δάσους ... το όρος Απέσας σε σχήμα βωμού ... πιο πέρα η σπηλιά του θεριού... και ο Ναός του Δία ... τρεις κίονες διατηρούνται ακόμα, λυγεροί, υψηλοί, ενδεδυμένοι από τον ήλιο με μια στρώση από

Άποψη των ερειπίων του Ναού του Νεμείου Διός. William Jenkins, περίπου το 1820.

χρυσάφι και καλλωπισμένοι με ένα σκούρο κισσό που μπλέκεται σαν στολίδι στα κιονόκρανα ... πανέμορφοι στη μέση αυτής της καυτής ερήμου με τα μονότονα γυμνά βουνά... Θραύσματα πολλά κείτονται παντού... Τις ξαναείδα μια άλλη φορά, τη νύχτα: έτσι κοντά η μια με την άλλη, φωτισμένες από τη σελήνη, στέκονταν σαν άσπρα φαντάσματα στο γύρω σκοτάδι. Ένα εντυπωσιακό σύνολο ... μελαγχολία και χάρις ... έμοιαζαν να κινούνται στη σκιερή λάμψη της φωτεινής νύχτας ... θα 'λεγες τρεις νύμφες ξαφνιασμένες, τρομαγμένες που έχασαν το μονοπάτι που θα τις οδηγούσε στα δάση και τις κοιλάδες που τραγουδούσε ο Πίνδαρος...».³³

Αποσπάσματα του Πινδάρου, του Στράβωνα και του Παυσανία μπλέκονται και στο χρονικό του William George Clark με τις παρατηρήσεις του για τις άστοχες ταυτίσεις του Leake και τις προσωπικές του εντυπώσεις όταν οδοιπόρησε στο χώρο την άνοιξη του 1856: «... σ' αυτή τη βαθιά κοιλάδα την καλοποτισμένη ... η κατάσταση των ερειπίων οφείλεται στη φύση, που, όπως αλλού, έκανε τόσα και εδώ...».³⁴

Λίγα χρόνια μετά, το οδοιπορικό του Hubert Edward Henry Jerningham είναι ένα γλαφυρό και γεμάτο στιγμιότυπα αφήγημα όπου αναμειγνύονται εικόνες του χώρου και συναισθήματα του ταξιδιώτη. Την πρώιμη αυτή άνοιξη, γύρω στα 1869, καθώς περνούσαν από τον Άγιο Σώστη στα Δερβενάκια, μνημονεύονται οι μνήμες από τις νικηφόρες μάχες των Ελλήνων στα στενά, κι ύστερα «... έβρεχε καθώς φτάναμε στον Άγιο Γεώργιο, αλλά τα μαύρα σύννεφα στεφάνωναν τα βουνά και μεγέθυναν την υποβλητικότητα του τοπίου ... σκιές και φώτα έπλεκαν σκηνές που, αν και πολυταξιδεμένοι, ποτέ δεν αντικρίσαμε τόσο εντυπωσιακό θέαμα ... μόλις περάσαμε τον Άγιο Γεώργιο, μπήκαμε στο αδελφό χωριό της Νεμέας, για το δήμαρχο του οποίου είχαμε συστατικές επιστολές ... μας δέχτηκε με τον πιο ευγενικό τρόπο ... η γυναίκα χαμογελαστή, με γλυκιά φωνή, μας περιποιήθηκε πρόθυμα ... και όσο εκείνη ετοίμαζε το δείπνο και τα δέοντα για τη διανυκτέρευσή μας ... ο δήμαρχος μας έδειξε τους καλλιεργημένους αγρούς με σιτηρά και τα αμπέλια του, τα οποία παράγουν το καλύτερο κρασί στη χώρα ... το πρωί πήγαμε προς το Ναό ... μας συνόδευσε ως τα όρια της περιοχής του ... καθώς απομακρυνόμασταν, ρίξαμε μια πιστολιά προς τιμήν του, ευχαριστώντας τον που μας καλοδέχτηκε με τόση γνησιότητα κι ας μη μας είχε δει ή ακούσει ποτέ πριν ... ο Ναός με τους τρεις κίονες και τα πεσμένα θραύσματά του...» σώθηκε, όπως γράφει, χάρη στο ευτελές υλικό του.³⁵

Τα στενά περάσματα του δρόμου προς τη Νεμέα –είτε από τις Μυκήνες προς τα Δερβενάκια ή τις Κλεωνές, είτε κυρίως μετά το χάνι της Κουρτέσας προς την κοιλάδα–, αν δεν ήταν εστίες όπου καιροφυλακτούσαν ληστές, μπορεί να συνέβαινε «... να επιτεθούν τα τσομπανόσκυλα των βοσκών της περιοχής που μόνο με το λιοντάρι της Νεμέας μπορούν να συγκριθούν...», όπως σημειώνει ο Moritz Busch, στο χρονικό του οποίου η μοναχικότητα των κίωνων του Ναού υπερτονίζεται με τη διακριτική μορφή ενός όρθιου σκεπτόμενου Έλληνα της περιοχής.³⁶ Ο Ναός και οι κίονές του, η τοποθεσία και η περιβάλλουσα κοιλάδα, η αντίθεση της ησυχίας του τοπίου με τη βουή του χώρου στα αρχαία χρόνια, ή το στάδιο, σε σύγκριση με τους ορεινούς απότομους γκρεμούς στους Δελφούς, επιβάλλονται σε όλα τα έργα, παράγωγα ταξιδιών προς την περιοχή, και δεν παραλείπονται και σε ένα από τα τελευταία του 19ου αιώνα ταξιδιωτικά κείμενα, αυτό του Richard Ridley Farrer, και, όπως τονίζει ο ίδιος, «... εδώ όλα είναι ήρεμα, όπως σ' ένα αγγλικό τοπίο, περιορισμένη θέα χαμηλών λόφων, που περιβάλλουν μια εύφορη πεδιάδα καλυμμένη με χορτάρι, σιτηρά και αρωματικούς θάμνους...».³⁷

Ἄνοιξη ήταν και πάλι, Απρίλης στα 1886, όταν ο C.G. Saunders-Forster αντίκρισε την κοιλάδα της Νεμέας και «... το σύγχρονο χωριό *Ηράκλειον*, με τις κόκκινες στέγες, τις σκιασμένες ταράτσες από κυπαρίσσια, λεύκες και συκιές. Τι ευχάριστη εικόνα να βλέπεις τους κατοίκους, άντρες και γυναίκες, ν' ασχολούνται αυτή την εποχή με τις αμπελουργικές εργασίες σ' αυτό το πλούσιο κόκκινο έδαφος της πεδιάδας της Νεμέας, η οποία παράγει μια ποικιλία σταφυλιών που υπόσχεται να ωφεληθούν πολλά οι αγρότες του χωριού».³⁸ Η περιγραφή του αρχαίου Ναού, των ερειπίων, δεν υπολείπεται μιας «ανοιξιάτικης διάθεσης» που εκπέμπει ο λόγος του, και κλείνει με το πώς «... αναπαύτηκα στη σκιά της όμορφης πηγής *Αδράστειας*, σταματώντας τα άλογά μου, κι έριξα μια τελευταία ματιά στην κοιλάδα της Νεμέας ... πριν χωθώ στα στενά για τη χώρα του *Αγαμέμνονα*...».

Όταν ο Άγγλος ελληνιστής John Edwin Sandys περιηγήθηκε, την άνοιξη του 1886, την πεδιάδα και τα αρχαία ίχνη στη Νεμέα, αναλογίζεται πως οι σεισμοί αλλοίωσαν όλα τα κτίσματα και μέσα στις ανεμώνες που κατακλύζουν τα ερείπια «συναντά», στα ανθισμένα λιβάδια, τους στίχους του Πινδάρου και μια παρέα Ελληνόπουλα τα οποία απορημένα παρατηρούν την πυξίδα του, ενώ εκείνος τα ρωτάει για τα τοπωνύμια των γύρω λόφων.³⁹

Είναι αξιομνημόνευτο ότι έχουμε μία μόνο έντονα περιγραφική αναφορά για τα κρασιά της περιοχής από Δυτικοευρωπαίο ταξιδιώτη, αν και ήταν γνωστό κι εμφανές σε όλους τους οδοιπόρους προς την περιοχή ότι «εδώ τιμούσαν τη *Δήμητρα* και τον *Διόνυσο*», καθόσον οι κοιλάδες ήταν πολύ γόνιμες για σιτηρά και αμπέλια. Την άνοιξη λοιπόν του 1853, ο Wilhelm Vischer, στην περιοδεία του από την Κόρινθο προς τη Σικυώνα και από εκεί στο Φλιάσιο πεδίο, τη Νεμέα και τις Κλεωνές, γράφει: «Την αρχαία λατρεία του Διονύσου τη θυμίζει ζωντανά το κρασί που δίνουν τ' αμπέλια της πεδιάδας και των γύρω λόφων. Είναι από τα καλύτερα, αν όχι το καλύτερο κόκκινο κρασί της Ελλάδας, ασυνήθιστα δυνατό, γνωστό με το όνομα *Κρασί του Αγίου Γεωργίου*. Έτσι λέγεται τώρα η πρωτεύουσα της αρχαίας Φλιασίας, που βρίσκεται κάπου τρία τέταρτα δρόμο από τα ερείπια της αρχαίας πόλης, στη νοτιοανατολική γωνιά της πεδιάδας. Είναι ένα από τα μεγαλύτερα και ωραιότερα χωριά της Πελοποννήσου – και μαζί με την τακτικά δουλεμένη και περιποιημένη ύπαιθρο γύρω του δίνει την εικόνα της εύπορης και άνετης επαρχιακής ζωής. Κι όταν τα προϊόντα της περιοχής βρουν το δρόμο και για άλλους τόπους, τότε ο Άγιος Γεώργιος έχει σίγουρα εμπρός του ένα ακόμα πιο ανθηρό μέλλον. Το ελληνικό κρασί του Αγίου Γεωργίου αξίζει σίγουρα να γίνει γνωστό σ' όλο τον κόσμο».⁴⁰

Τελικά, «ουδεμία χώρα εμελετήθη πλειότερον παρά των ξένων και ολιγώτερον υπό των Ελλήνων, όσον η Ελλάς», όπως γράφει ένας από τους τελευταίους χρονολογικά περιηγητές μας του 19ου αιώνα, του οποίου παρακολουθούμε την οδοιπορία στις κοιλάδες της Νεμέας, ο Έλληνας Σπυρίδων Παγανέλης. Στα 1885 θα μας παραδώσει αφενός τις εντυπώσεις και τις αναμνήσεις του από τα ερείπια και αφετέρου το πιο εύχυμο απόσπασμα για τις αμπελοκαλλιέργειες και το γλυκόπιστο παράγωγό τους: «Αφήκα εν τη ερημία τα έρημα ερείπια του Ναού. Αφού παρήλθον οι θεοί, υπέρ ων ανηγέρθησαν τα ιερά, διά τι να λυπώνται οι ναοί εάν παρήλθον και αυτοί, παρέρχονται δε και αυτά τα ερείπιά των; Εάν ζη τι σήμερον εν μέσω του θανάτου, ον ευφραίνουσι τα λείψανα εκείνα, ζη θαλερά η μνήμη τηλικαύτης δόξης και η θλίψις διά τι να παρέλθη! ... Ο αγαθός μου αγωγέας, Μάριμπα Αναστάσης ... όταν εφθάσαμε εις το πρώτο χάνι τού επαρήγγειλα ποτήριον οίνου. Ηρώτησε τον υπηρέτην περί της καταγωγής και της

ποιότητος του οίνου, ότε δε ήκουσεν ότι το κρασί ήτο Αγιωργίτικο, εμόρφασε πάνυ ευαρέστως. Ωσφράνθη περιπαθώς το ερυθρό μέλαν νέκταρ, έκλεισε τους οφθαλμούς, οιονεί μεθυσθείς εκ του αρώματος, και παρεδόθη προς στιγμήν εις θελκτικώτατους ρεμβασμούς. Τέλος έπιε τον οίνον στενάζων ηδέως ... κατεύνεσε δε ... ότι ο οίνος ήτο καλός ... ο Άγιος Γεώργιος είναι η πρωτεύουσα του δήμου Νεμέας, εκ της Νεμέας θυγατρός του ποταμού Ασωπού του αρδεύοντος την ωραίαν και αμπελοσκεπή πεδιάδα της κώμης ... μετ' εκπλήξεως έμαθον ότι οι Νεμεάται σπανίως θειούσι τας αμπέλους αίτινες, αλύμαντοι όλως από της λυμαιομένης το κλήμα νόσου, παράγουνσι οίνον αντάξιον της αρίστης φήμης του. Πλέον του 1.000.000 δραχμών εισπράττει ενιαυσίως το χωρίον εκ της πωλήσεως του γλεύκους, μικρά δε τις εγχώριος βιομηχανία παράγει εκ των στεμφύλων ετησίως περί τας 50.000 οκάδας οινοπνεύματος... Ο θεός Διόνυσος ηγνόησεν εξαιρέτως την νεμεατικήν γην...». ⁴¹

Τι ήταν λοιπόν η Νεμέα από τα μέσα του 18ου ως τα τέλη του 19ου αιώνα για τους Δυτικοευρωπαίους ταξιδιώτες; Ένας μονότονος απόηχος του παρελθόντος στους αργούς βηματισμούς των αλόγων που έφεραν ως εδώ αυτούς τους αναζητητές του. Ο τόπος ανέδιδε μια βαθιά μελαγχολία, και από τα ήρεμα στοιχεία του και από την αντίθεση ανάμεσα στο σύγχρονο θέαμα και την εικόνα που παρούσiάζε άλλοτε αυτή η τόσο φημισμένη περιοχή. Ούτε ένα χωριό κοντά στο αρχαίο ιερό, ούτε ζωντανές υπάρξεις, σχεδόν ούτε δέντρα ή θάμνοι. Μόνον οι ρωμαλέοι αλλά συνάμα κι ευγενικοί κίονες έστεκαν σαν θαυμαστικά της αρχαίας τους δυναμικής. Καμιά τοποθεσία δεν τους προκαλούσε τόσο έντονα το συναίσθημα της εγκατάλειψης. Οι άνθρωποι, επισκέπτες και ντόπιοι, δειλά αλλά και γνήσια συναναστρέφονται μεταξύ τους και ανταλλάσσουν ανάγκες, ακόμα και εκπλήξεις της αναπάντεχης συνεύρεσής τους. Σπανιότατα αναφέρονται στο κρασί της περιοχής, κι όσες φορές συνέβη αυτό, ήταν λόγω κάποιας προσωπικής τους εμπειρίας (προμήθεια, κέρασμα, κτλ.). Τα μικρά αλλά δραστήρια χωριά της κοιλάδας, τριγυρισμένα από το μόχθο των κατοίκων, τρυγούσαν πάντα τους ηδύγευστους χυμούς της γης τους. Όσο ο καθημερινός βίος αποδίδεται σιγά σιγά σχεδόν ανάγλυφος στα ταξιδιωτικά κείμενα, η ιστορική μνήμη και το τοπίο της Νεμέας, που εμπλουτίζει και την εικαστική αναπαράσταση, δεν έπαψε να συγκλονίζει τους περιηγητές. ~